

Валентина МОРОЗ
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри мовної підготовки
державного закладу
“Дніпропетровська медична академія
Міністерства охорони здоров'я України”

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ТВОРАХ МІШЕЛЯ ФУКО

Стаття присвячена дослідженню епістемологічної проблематики у творах М. Фуко, характеристиці її основних положень. Звернено увагу на епістему як структуру, що історично змінюється. Проаналізовано поняття історичної комунікації й епістемі як її складника.

Ключові слова: історична комунікація, епістема, історична епістемологія, позитивність мови, історичне апріорі, археологія знання, архів, мовні формації.

УДК 007:304:001

Нині в Україні в умовах соціального оновлення і державотворення відбувається утвердження нового мислення, здатного охопити глобальні і загальнолюдські проблеми, забезпечити їхнє гуманістичне вирішення. Щодо цього неминуче посилюється роль філософського пізнання як способу всебічного охоплення дійсності, проникнення в її глибинний зміст. Світ філософської думки складався, формувався і розвивався протягом тисячоліть, має специфічну і дуже складну мову, свою систему понять, включаючи велику кількість різних ідей, які розроблялись мислителями різних епох і народів. Епістемологічна проблематика в науках соціально-гуманітарного спрямування є актуальною на сьогодні і потребує її теоретичного вирішення. Серед дослідників вона викликає багато дискусій і суперечок, оскільки вони не мають однозначного погляду на вирішення цієї проблеми. Особливої уваги заслуговує історична епістемологія, котру розглядають як галузь філософії і методології науки або як частину соціальної епістемології. Поняття “історична епістемологія” в науковий обіг увів М. Вартовскі. Цей термін означає з'ясування ролі теоретичних концепцій у способах наукового пізнання і співвідношення цих концепцій у контексті трудової діяльності людей, тобто історична епістемологія досліджує питання, як у певний історичний період знання конструюється суспільством і як змінюється історично.

Епістемологічна проблематика у системі соціальних комунікацій потребує вивчення таких понять, як “епістема”, “епістемологія”, “епістемологічна парадигма”, “поняття науки, епістемі (знання)”, “парадигма”, “теологія”.

Проблематику історичної епістемології досліджували П. Дюгем (1912), В. Візгін (1977, 1996), Н. Автономова (1977, 1989), М. Вартовскі (1979, 1987), С. Шейпін і С. Шеффер (1985), Я. Хінтікка (1993), І. Стенгерс (1993), М. Фуко (1994, 1996, 2001, 2003), Г. Башляр (1987, 1998), Л. Соколова (1995), А. Девідсон (2001, 2003),

Я. Хакінг (2002), П. Гелісон і Л. Дестон (2007), Т. Кун (2009) й ін. Натуралістичний підхід в сучасній епістемології використовує А. Кезін (2001). Ідеї натуралістичної епістемології проголошує У. Куйан (1969). Епістемологію у когнітивно-еволюційному аспекті вивчає М. Меркулов (2003). Питання соціальної епістемології розглядають С. Фуллер (1988) та І. Касавін (2006).

Мета статті – проаналізувати епістемологічну проблематику у філософській концепції М. Фуко, охарактеризувати її основні положення, обґрунтувати поняття історичної комунікації і вказати на її епістемологічну структуру.

У сучасну епоху змінюється роль науки в суспільному житті, а також форми і методи, за допомогою яких вона осмислює природу і суспільство, зазнають змін взаємовідносини науки з іншими формами суспільної свідомості. Бурхливі революційні зрушення в суспільному житті поставили перед суспільною свідомістю нові проблеми чи потребували переосмислення проблем традиційних: про смисл людського буття, зв'язок людської долі з соціальною історією, роль і місце людини у Всесвіті і, нарешті, про можливість, межі й критерії пізнання природної і соціальної дійсності. Чим глибше проникає людська думка у різні сфери дійсності, тим складнішим і невичерпним стає предмет її дослідження.

Протягом останніх століть наукові відкриття неодноразово примушували рішуче переглянути домінуючі уявлення про людину та її місце у Всесвіті. У XVI ст. М. Коперник спростував систему Птолемея, довівши, що Земля і людина в ній – це не центр світобудови, а лише одна з її частин, поєднана з усіма іншими та залежна від них. У XIX ст. Ч. Дарвін відкрив біологічну еволюцію, показавши, що людина на Землі є результатом процесів природного відбору. К. Маркс відкрив соціально-економічну зумовленість свідомості і пізнання, довівши, що людина не є ні абсолютним центром соціальних структур, ні вихідним принципом їхнього пояснення, тож цей принцип лежить поза людською свідомістю, в соціальних та економічних відносинах певної історичної епохи [1, с. 5].

Тематичний діапазон праць М. Фуко – це аналіз культурно-історичних утворень (за його термінологією – епістем). Епістема є основним поняттям концепції “археології знання” М. Фуко, представленої в його книзі “Слова і речі. Археологія гуманітарних наук” [1]. У цій книзі він виокремлює три епістемі: ренесансну (XVI ст.), класичного раціоналізму (XVII–XVIII ст.) і сучасну (XIX ст. і до нашого часу). Епістема в цій концепції філософа є як культурно-пізнавальне апріорі, що створює умови для виникнення форм культури і конкретних форм знання у певний історичний період. На формування поняття “епістема” у трактуванні М. Фуко вплинули історична епістемологія Г. Башляра і структуралістська традиція в гуманітарних науках.

Головним завданням для М. Фуко постає дослідження епістемологічного поля чи епістемі, в якій пізнання стверджує свою позитивність. Кожна епістема характеризується співвідношенням “слів” і “речей” (в ренесансну епоху “слова і речі” тотожні між собою – це так звані “слова-символи”; в епоху класичного раціоналізму “слова і речі” втрачають подібність і стають співвідносними у просторі пізнавальних уявлень у вигляді “слів-образів”; в сучасну епоху пізнання навколишнього світу здійснюється за допомогою методів інтерпретації і формалізації), яке передбачає створення світоглядної моделі, засобів пізнавальної і практичної діяльності людей в певний культурно-історичний період.

Серед епістем мислитель визначає відмінності через їхню структурну організацію: 1) одне і теж поняття в різних епістемах має різний зміст; 2) переходи між ними – швидкоплинні. Дисципліну, яка вивчає ці системи розумових актів, він називає “археологією знання” і ставить питання про зв'язок історичного дослідження наукового

знання з аналізом суспільних формацій. В “Археології знання” [2] М. Фуко розглядає поняття “епістема” і “парадигма” як тотожні, але певною мірою і диференційовані.

Теоретичним підґрунтям його досліджень є вивчення позасвідомого в різних історичних епохах. Вчений розробляє концепцію європейської науки на основі “археології знання” та її головного ядра – “знання-мова”. Усі відомі теорії науки і культури М. Фуко відносить до “доксології”. Опрацьовує теми “знання-насильство”, “знання-влада”, висвітлює поняття “суб’єкта” (питання про автора), розглядає тему сексуальності, а разом з нею – питання етики, моралі і свободи.

У розділі “Історичне апріорі та архів” книги “Археологія знання” М. Фуко вказує, що позитивність мови, як і позитивність природничої історії, політичної економії чи клінічної медицини, характеризує її єдність у часі поза індивідуальними творами, книжками і текстами. Ця єдність не дає вичерпних відповідей на поставлені питання: які твори учених можна вважати пріоритетними в науці, в яких з них викладена чітка аргументація фактів, але вона з’ясує, пояснює і визначає обмежений простір комунікації: 1) простір відносно звужений (коли він далекий від уявлення про науку в її історичному розвитку від першооснов до сучасного етапу і 2) простір значно ширший, ніж гра впливів одного автора на іншого. Об’єднуючим компонентом в усьому, зазначає М. Фуко, є форма позитивності мови, що визначає поле, в якому можуть розгортатися формальні тотожності, тематичні безперервності, перенесення понять, полемічні ігри, тобто позитивність можна назвати історичним апріорі [2, с. 202–203].

Мислитель розрізняє формальне й історичне апріорі, зазначаючи, що це явища різних рівнів і різної природи: якщо вони й перетинаються, то лише тому, що перебувають у двох різних вимірах [2, с. 205].

Архівом він називає: 1) систему висловлювань (з одного боку подій, а з іншого – речей) [2, с. 206]; 2) систему його функціонування [2, с. 208]; 3) фактор, який диференціює мови в їхньому множинному існуванні й уточнює їх в їхній тривалості [2, с. 208]. У цьому аспекті архів – це загальна система формувань і перетворень висловлювань, система, якій підпорядковане їхнє виникнення. За допомогою архіву все сказане поєднується між собою і зберігається. Архів передбачає систему висловлювання “висловлювання-подія” в його матеріальному втіленні. Він становить систему функціонування “висловлювання-речі” і визначає тип його актуальності, передбачає багатоаспектність дискурсів і різноманітність їхнього виникнення. Археологією М. Фуко називає право слів, яке не збігається з правом філологів; опис мови як практики, що використовується у стихії архіву [2, с. 210]. У цьому контексті археологія – метод, який дає можливість розкрити структуру мислення, а структура визначає межі концепцій певної епохи. Для досягнення мети сприяє вивчення достовірних документів цього періоду. Археологія є варіантом чіткого аналізу дискурсу, досліджує його. Археологія – це те, що М. Фуко протиставляє традиційному історичному опису (історії ідей). Пошук поля можливостей того чи іншого дискурсу здійснюється археологічним способом, не схожим на традиційний історичний або документальний. Дискурси підпорядковуються аналізу не як сукупність знаків, а як практики, котрі весь час утворюють об’єкти і про які вони повідомляють.

М. Фуко ставить питання: який зв’язок між археологією та аналізом знань і виокремлює позитивності, дисципліни, науки. Перше питання: чи археологія під такими дуже химерними термінами, як “мовна формація” і “позитивність”, не описує псевдонауки (такі, як психопатологія), науки, що перебувають в доісторичному стані (такі, як природнича історія), чи науки, повністю просякнуті ідеологією (такі, як політична економія)? Якщо назвати “дисциплінами” сукупності висловлювань, що запозичують свою організацію з наукових моделей, тяжіють до зв’язності та наочності,

сприймаються, установлюються, передаються, а іноді й викладаються як науки, то чи не можна сказати, що археологія описує дисципліни, які реально не є науками, тоді як епістемологія могла б описувати науки, котрі, ймовірно, сформувалися, виходячи з дисциплін, які вже існують (або всупереч їм)? Археологія не описує дисциплін: “не можна встановити взаємно однозначну відповідність між установленими дисциплінами та мовними формаціями” [2, с. 278].

Підґрунтям для написання “Історії божевілля” М. Фуко стала поява на початку ХІХ ст. такої науки, як психіатрія. Вона містила інший зміст, іншу внутрішню організацію, інше місце в медицині, іншу практичну функцію, інший спосіб застосування, ніж традиційний розділ з назвами “Хвороби голови” чи “Нервові захворювання” в медичних трактатах ХVІІІ ст. [2, с. 278].

При вивченні цієї нової науки виникли такі питання: які передумови сприяли тому, що така наука виникла саме в цю епоху; які причини зумовили величезні зміни в структурі понять, аналізу та доведень, у відносинах між госпіталізацією, утриманням хворих в лікарнях, умовами та процедурами суспільного виключення, юридичними законами, ustalеними нормами, умовами промислової праці, буржуазної моралі, тобто всією сукупністю, яка характеризує для цієї мовної практики формацію висловлювань. Однак ця практика виявляється не лише в дисципліні, наділеній науковим статусом і науковими претензіями; її також знаходять в юридичних текстах, філософських рефлексіях, літературних висловлюваннях, політичних рішеннях, повсякденних розмовах, думках [2, с. 279].

Мовна формація, на існування якої вказує психіатрія, значно ширша, ніж ця остання; вона виходить далеко за її межі і проникає в неї зусібіч. Шукаючи відповіді на питання, які передумови сприяли виникненню психіатрії у ХVІІ–ХVІІІ ст., можна твердити, що подібної науки не існувало. Лікарі класичної епохи наводили висловлювання про манію, маячню, меланхолію, нервові хвороби, не називаючи автономної дисципліни, а ще одну з рубрик при аналізі гарячок, зміни в настрої чи захворюванні мозку. Однак, незважаючи на відсутність будь-якої оформленої дисципліни, відповідна мовна практика діяла, зі своїми закономірностями і стійкістю. Ця мовна практика, зазвичай, існувала в медицині, проте була складником адміністративних розпоряджень, літературних чи філософських текстів, казуїстики, теорій або проектів примусової праці і програм допомоги вбогим. Стосовно цього варто зазначити, що в класичну добу існувала мовна формація і позитивізм, повністю придатні для опису, але не була створена дисципліна, подібна до психіатрії [2, с. 279].

М. Фуко зазначає, що коли справді позитивності не є простими дублікатами установлених дисциплін, то чи не є вони шкідливими майбутніх наук? Чи під назвою мовної формації не визначається ретроспективна проекція наук на їхнє власне минуле, тінь, яку вони відкидають на те, що їм передувало і ніби наперед окреслило? [2, с. 280]. В цьому разі відповідь буде негативною.

Мовні формації, на його думку, – це не майбутні науки на початковому етапі розвитку і формування. І наводить приклад: клінічна медицина, звичайно ж, не є наукою. Не тільки тому, що вона не відповідає формальним критеріям і не досягає того рівня суворості, який властивий фізиці, хімії чи фізіології, а й тому, що включає в себе майже неорганізоване нагромадження емпіричних спостережень, приблизних спроб і результатів, рецептів, терапевтичних приписів та установчих розпоряджень. А проте ця ненаука не виключена з науки: протягом ХІХ ст. вона налагодила певні зв'язки з досконало організованими науками, як фізіологія, хімія або мікробіологія. Крім того, вона надала місце таким мовам, як мова патологічної анатомії, назвати яку лженаукою було б виявом самовпевненості. Отже, не можна ототожнювати мовні формації ні з науками, ні з

дисциплінами, які лише стають науковими, ні з тими символами, які здалеку окреслюють майбутні науки, ні, нарешті, з тими формами, які наперед виключають усяку науковість. Який же існує зв'язок між позитивностями та науками? [2, с. 281].

М. Фуко висловлює думку про позитивності і зазначає, що вони не характеризують форм пізнання, не описують накопичений досвід знань, а створюють умови для виникнення і функціонування певного знання чи ілюзії, істини чи помилки, набутого досвіду чи подоланої перешкоди. Такими умовами він називає не попередні знання, а елементи, які створюються мовною практикою і формують наукову мову [2, с. 283]. Сукупність елементів, утворених мовною практикою і необхідних для створення науки, дослідник називає знанням [2, с. 284]. На його думку, немає знання без мовної практики і будь-яка мовна практика не існує без знань, котрі вона формує [2, с. 285]. Звідси висновок: археологія утворює структуру практика – знання – наука. В цьому аспекті наукові теорії та археологічні території мають різні розриви і принципи організації. До першої сфери належать судження, твердження, до другої – літературні, філософські та інші наукові тексти. М. Фуко стверджує, що мовна практика і наука не тотожні; науки виникають у системі мовної формації і на базі знань [2, с. 286]; наука локалізується в полі знання і відіграє там певну роль; у кожній мовній формації існує певний зв'язок між наукою і знанням [2, с. 287]. Про зв'язок ідеології з наукою вчений зазначає, що він виявляється там, де наука виокремлюється зі знання, існує як мовна практика серед інших практик.

Стосовно мовної формації, на думку філософа, існують різні пороги її вияву: по-перше, існує момент, коли мовна практика стає автономною, починає діяти єдина і неповторна система формації висловлювань, ця система перетворюється і тоді настає момент, який можна назвати порогом позитивності. По-друге, коли під час мовної формації сукупність висловлювань виокремлюється, то тоді мовна формація переходить поріг епістемологізації. По-третє, коли накреслена таким способом епістемологічна фігура підвладна певним законам побудови суджень, то вона перетнула поріг науковості. По-четверте, якщо наукова мова визначає аксіоми, які їй потрібні, елементи, що вона їх використовує, структури речень, котрі для неї є законними, перетворення, які вона приймає, то в цьому контексті вона переходить поріг формалізації [2, с. 291].

Отже, мовні формації проходять різні пороги неоднаково, поділяючи історію людських знань на різні епохи. Численні пороги передбачають різні форми існування історичного аналізу. На рівні формалізації виникає рекурентний аналіз, який можна використовувати в межах традиційної науки, котра перейшла поріг формалізації [2, с. 295]. На етапі науковості виникає інший історичний метод, основу якого становлять різні епістемологічні фігури. Цей аналіз передбачає використання методу протиставлень: істинного й хибного, раціонального й ірраціонального, наукового і ненаукового, чистого і нечистого тощо. У зазначеному контексті М. Фуко пропонує термін “епістемологічна історія наук”.

Третій тип історичного аналізу – це поріг епістемологізації, коли головну роль відіграють мовні практики, знання і наука. При такому аналізі виокремлюється історія наук через мовні практики, процеси епістемологізації, норми науковості і пороги формалізації. М. Фуко аналізом епістемі називає дослідження мовних формацій, позитивностей і знань у поєднаннях з епістемологічними фігурами [2, с. 297]. Він дає таке визначення епістемі: під епістемою треба розуміти сукупність відносин, які можуть об'єднати в певну епоху мовні практики, лишають місце епістемологічним фігурам, наукам і, можливо, формалізованим системам; модус, згідно з яким у кожній з цих мовних формацій розташовуються і діють переходи до епістемологізації, науковості,

формалізації; розподіл цих порогів, які можуть збігатися, підпорядковуватися один одному чи розходитися з часом.

Епістема – це не форма пізнання і не тип раціональності, що, перетинаючись з різними науками, виражав би єдність суб'єкта, духу чи епохи; це сукупність відносин, яку можна відкрити для певної епохи, між науками, коли ми аналізуємо їх на рівні мовних закономірностей. На думку філософа, опис епістемати включає в себе такий компонент, як відкриття безкінечного поля відносин, що ніколи не має завершення [2, с. 298]. Епістема, уточнює мислитель, – це те, що в позитивності мовних практик сприяє утворенню епістемологічних фігур і наук [2, с. 299]. Поняття епістемати М. Фуко протиставляє історизму. Кожна епоха має свою історію, свій початок і кінець; нова епоха не виникає з попередньої і нічого не передає наступній, оскільки історія характеризується радикальною перервністю.

У теорії та історії соціальних комунікацій обґрунтовується та вводиться в науковий обіг термін “історична комунікація” як певна бінарна структура, що зумовлює накопичення знань, створення поглядів і концепцій, безперервна в часі і просторі стосовно обміну інформацією, зберігання та передавання її змісту від покоління до покоління, від однієї історичної епохи до іншої (спираючись на теорії Г. Башляра, П. Дюгема, М. Фуко та ін.).

Історична комунікація має епістемологічну структуру, яка історично змінюється і передбачає виникнення системи певних концепцій, наукових теорій або власне наук в кожному історичний період.

М. Фуко користується широкою популярністю в США, Японії, Австралії, Європі. В Україні його праці друкуються з 1996 р. Творчу спадщину мислителя трактують неоднозначно. Політологи зараховують його до свого кола, соціологи – до соціологів, історики – до істориків, філософи – до філософів. Він – історик сучасності, філософ, який мислить історично.

Як бачимо, основні положення філософської концепції М. Фуко такі: 1) позитивізм мови – це історичне апіорі; 2) архів є системою формувань і перетворення висловлювань; 3) археологія – це метод дослідження дискурсу; 4) мовні формації – це не майбутні науки на початковому етапі розвитку і формування; 5) генеалогія є практикою дискурсу; 6) дискурс – це сукупність знаків, висловлювань; 7) дискурсивна формація – це принцип розсіювання і розміщення висловлювань; 8) дискурсивні практики – це сукупність певних історичних законів; 9) епістема є структурою, котра змінюється в певний історичний період розвитку, що передбачає виникнення системи певних думок, поглядів, концепцій і теорій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фуко М. Слова и вещи : археология гуманитарных наук / пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой. – М. : Прогресс, 1977. – 488 с.
2. Фуко М. Археология знания / пер. з фр. В. Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 326 с.

Валентина Мороз

Эпистемологическая проблематика в произведениях Мишеля Фуко

Статья посвящена исследованию эпистемологической проблематики в произведениях М. Фуко, характеристике ее основных положений. Обращено внимание на эпистему как структуру, которая исторически изменяется. Проанализировано понятие исторической коммуникации и эпистемати как ее составляющей.

Ключевые слова: историческая коммуникация, эпистема, историческая эпистемология, позитивность языка, историческое апіорі, археология знания, архив,